

כרך 10, גיליון מס' 10, 8 בספטמבר 2020

חצי מאה ל"ספטמבר השחור": זיכרון טראומה שנרפא ונשכח?

מיכאל מילשטיין*

בימים אלה מלאה חצי מאה לתחילת אירועי "ספטמבר השחור" - ההתכנסות הקשה שהתרחשה בין הממשל הירדני לארגונים הפלסטינים שפעלו בממלכה, אשר נמשכה עד יולי 1971, ובסופה אבדה האחיזה האיתנה של אש"ף במדינה. למרות שהייתה אחת הטראומות הקשות בתולדות הפלסטינים - מבחינת היקף הנפגעים והשלכותיה האסטרטגיות - זיכרונה לא נצרב בצורה עזה בתודעה הקולקטיבית הפלסטינית (בשונה מטראומות מכוננות אחרות), ומצוין בצורה שולית יחסית, אשר מצטמצמת לאורך השנים.

השוליות היחסית של זיכרון ספטמבר 1970 משקפת את התמורות שחלו בחצי המאה האחרונה בדיוקנה של המערכת הפלסטינית ובזיקות ההיסטוריות בינה לבין ירדן. מנקודת מבט רחבה יותר - זיכרון "ספטמבר השחור" מהווה בבואה לחמקמקות המלווה את תהליך עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי, ועל היותו כפוף על-פי רוב לצרכי ההווה המשפיעים על הצורה שבה הוא ננצר.

אירועי "ספטמבר השחור" פרצו בעקבות החלטה אסטרטגית של המלך חוסיין (וגורמי מפתח באליטה הירדנית) לעקור משטח הממלכה את הארגונים הפלסטינים שפעלו בה באופן כמעט עצמאי לאחר 1967. ארגונים אלה ניהלו מאבק צבאי מתמשך נגד ישראל בדפוסי גרילה ופעולות טרור, ושלטו על חלק ניכר מהציבור הפלסטיני במדינה, במיוחד במחנות הפליטים שהפכו למעין "אזורים אוטונומיים" (תופעה שזכתה לכינוי "מדינה בתוך מדינה"). הדבר לווה בפגיעה מתמשכת בריבונות

* ראש הפרוים ללימודים פלסטיניים במרכז משה דיין.

הממשל הירדני, ואף בהתרסה פלסטינית גוברת נגדו, תוך קריאה להפלתו בטענה כי הוא מייצג "הזרם הריאקציוני הפרו-מערבי" בעולם הערבי.

הטראומה הקולקטיבית גולמה, כאמור, הן במספר הרב של הקורבנות הפלסטינים (בין 3,500-2,500), והן בהשלכותיה ארוכות הטווח, ובראשן איבוד המאחז האסטרטגי החשוב ביותר בכל הזמנים של הארגונים הפלסטינים. לירדן קשר היסטורי הדוק למערכת הפלסטינית והיא הוגדרה כחלק מרכזי של "זירת ההכרעה" של המאבק הלאומי הפלסטיני. הפעילות בממלכה גילמה נכסים אסטרטגיים חסרי תחליף מבחינת הארגונים הפלסטינים: קשר ישיר עם הציבור הפלסטיני בגדה המערבית, קו חזית ארוך עם ישראל שממנו נוהל המאבק המזוין, בסיסי פעולה צבאיים ופוליטיים חשובים, וכן שליטה על ציבור פלסטיני גדול. כל זאת, תוך התמודדות עם משטר מקומי חלש יחסית.

לאחר שנעקרו מירדן, התבססו הארגונים הפלסטינים בלבנון, שלתפיסתם הייתה חלופה "נחותה" בהשוואה לירדן: גבולה עם ישראל קצר יותר מאשר זה הירדני; היא לא נתפסה כ"זירת הכרעה" במאבק הלאומי כמו ירדן; ובשטחה התקיימו מאבקים פנימיים מרים בין העדות השונות, תוך מעורבות עמוקה של שחקנים חיצוניים, תופעות שהקשו על פעילות הארגונים הפלסטינים. גם בלבנון נקלעו הפלסטינים למאבקים אלימים נגד גורמי הכוח המקומיים ולעימות ממושך עם ישראל, שסופו במלחמת לבנון הראשונה, אשר בעקבותיה נעקר אש"ף גם מזירת הפעולה הזאת.

מכלול המכות שספג אש"ף משך כעשור החלישו את הארגון והביאו אותו בהדרגה להבנת המוגבלות של כלי המאבק המזוין, כאשר אובדן המאחז הירדני נתפס במידה רבה כ"תחילת הסוף" של הטענה לבלעדיות האמצעי הזה. בעקבות כך ניכר פיתוח מואץ של המאמץ המדיני - בתחילה כאמצעי שווה ערך לזה הצבאי, ולאורך השנים תוך הכפפת העשייה הצבאית ליעדים המדיניים.

"ספטמבר השחור" לא נשכח כליל בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני. עשור וחצי לאחר התרחשותו, האירוע היה צרוב עדיין בעומק בתודעה הקולקטיבית הפלסטינית. זיכרון הטראומה "הטרי" בא לידי ביטוי בעוינות שהפגינו הארגונים הפלסטינים כלפי הממשל הירדני, לרבות פגיעות בבכירים ירדנים - בראשם וצפי אל-תל, ראש-ממשלת ירדן במהלך "ספטמבר השחור", שנהרג בהתנקשות ב-1971 אשר בוצעה ע"י מנגנון פיגועים של הפתח (שגם נשא את השם הסמלי "ספטמבר השחור").

ואולם, לאורך זמן, זכרם של אירועי 1970 הלך והתפוגג, והם לא זכו להנצחה בעלת צביון ממלכתי כמו טראומות מכוננות אחרות במערכת הפלסטינית, לרבות כאלה אשר היו קדומות יותר, דוגמת הכרזת בלפור (1917), תכנית החלוקה (1947), הנכבה (1948) או מעשי הטבח שבוצעו בפעולת התגמול בקביה (1953) ובכפר קאסם (1956), לצד אירועים שהתרחשו לאחר 1970, כגון מעשי הטבח

שבוצעו באוכלוסייה הפלסטינית בלבנון במהלך מלחמת האזרחים במדינה (בראש ובראשונה צברא ושאתילא ב-1982), או מאבקים נגד ישראל כגון האנתפאדה הראשונה (1987) והשנייה (2000).

הזכירה המוגבלת של אירועי "ספטמבר השחור" קשורה בראש ובראשונה לנסיבות שהתהוו במהלך השנים ולאינטרסים האסטרטגיים של ההנהגה הפלסטינית. זאת נקלעה מאז סוף שנות השמונים למצוקה אסטרטגית ולבידוד בעולם הערבי, בעיקר בעקבות הסכם השלום בין ישראל ומצרים ומלחמת לבנון הראשונה. הדבר חייב אותה להשלים עם הממשל הירדני, לשתף עמו פעולה, ולזכות באישורו לפעול בשטח הממלכה (במישור הפוליטי בלבד, ללא עשייה צבאית). לדעיכת המתח ההיסטורי בין ירדן והפלסטינים תרמה גם הפחתת מעורבותה של הממלכה בנעשה בגדה המערבית, מגמה ששיאה היה ב-1988 כאשר המלך חוסיין הכריז על התנתקות מהאזור. בנסיבות האלה לא היה מקום לשימור זיכרון טראומתי יוקד, בוודאי לא כזה המלווה בליבוי תחושות נקם וציווי הנחלה מדור לדור, כפי שקיים למשל בהקשר לזיכרון הנכבה.

הזכירה הסלקטיבית - או שמא השיכחה וההשכחה - של אירועי 1970 קשורות גם למציאות החברתית והדמוגרפית שהתפתחה בירדן. הרוב הפלסטיני בממלכה (לפחות מחצית מהאוכלוסייה), הפגין ברובו המוחלט לאורך השנים, לרבות במהלך אירועי "ספטמבר השחור", שאיפה להשתלב בכלל מישורי העשייה במדינה, היה ממוקד בפיתוח מרקם חייו, ואף הפגין נאמנות בסיסית כלפי הכתר הירדני. זאת ועוד, לאורך חצי מאה הזהות של אזרחי ירדן הפלסטינים עברה מעין "מטה-מורפוזה" שתרמה להצנעת הזיכרון של עימותי העבר. שיעור נישואי התערבות בין פלסטינים לעבר-ירדנים גדל עם השנים, צמחו דורות פלסטינים חדשים שלא חוו אישית את טראומות העבר, וניכרה התערות גוברת של הפלסטינים בכלל מישורי העשייה בממלכה, תוך אימוץ "זהות על" ירדנית. לכל אלה תרמה כמובן העובדה כי הממשל הירדני פעל באופן מגמתי להשתקה ולמחיקה של זיכרון 1970, בוודאי של איזכור הפגיעה הרחבה שהסב לארגונים הפלסטינים.

זיכרון 1970 אפוא לא נמחה כליל, אולם "מוסגר" באופן שלא יפריע לאינטרסים הפוליטיים ולהוויה הקולקטיבית של ההווה. הוא תויג במידה רבה כעוד ביטוי, ולא בהכרח המרכזי, למה שהוגדר "מסכת בוגדנות ורדיפות" של הממשלים הערבים נגד הפלסטינים. "ספטמבר השחור" נזכר בהקשר הזה בכפיפה אחת יחד עם נכונותן של מדינות ערב לחתום על הסכמי שביתת הנשק עם ישראל ב-1949, הסכם השלום בין ישראל ומצרים ב-1979, והגירוש ההמוני של הפלסטינים מכווית ב-1991, עם תום מלחמת המפרץ הראשונה.

עם זאת, זיכרון 1970 לא עוצב באופן המשמר עוינות מתמשכת וכמיהה לתיקון עוול היסטורי, כפי שקיים, כאמור, בזיכרונות הקולקטיביים הקשורים לעימות שבין הפלסטינים לישראל. בהקשר

הזה בולטת העובדה כי הטראומות הקשורות לישראל צרובות עמוק יותר בתודעה הפלסטינית, ללא קשר לשיעור הקורבנות שנגבה בהן, בהשוואה לטראומות שנגרמו מידי ערבים (חלק מהטראומות שלהן היו אחראים גורמים ערבים, ובראשן צברא ושאתילא, מיוחס גם הוא לישראל, תוך טענה כי היא זו שתכננה את מעשה הטבח, בעוד משתפי הפעולה הערבים עימה הם שביצעו אותו).

חמישים שנים לאחר "ספטמבר השחור" ירדן הינה אחת המשענות האסטרטגיות המרכזיות (והבודדות) של הפלסטינים בעולם הערבי. רוב מדינות ערב מפגינות מחויבות ועניין מוגבלים בסוגיה הפלסטינית, ומאבדות בהדרגה את סבלנותן כלפי ההנהגה הפלסטינית שנדמה כי מתרחקת ממימוש, ולו חלקי, של יעדיה האסטרטגיים. התמיכה הירדנית בפלסטינים באה כיום לידי ביטוי בצידוד המופנן בהם במסגרת משבר הסיפוח, וכן נוכח מה שמתואר כאיומים המתמשכים של ישראל על השליטה המוסלמית בהר הבית, נושא שכלפיו מפגין הכתר הירדני רגישות היסטורית מיוחדת (ההשפעה הירדנית במתחם זוכה להכרה מצד ישראל ונתפסת בעיני המשטר ההאשמי כנכס אסטרטגי). ברקע להמשך המעורבות הירדנית בעניין הפלסטיני ניצב, בין היתר, חשש עמוק מהקרנת חוסר שקט בגדה המערבית על זו המזרחית, שגם כך סובלת ממצוקה כלכלית מתמשכת ומחוסר שקט חברתי בסיסי.

חצי מאה לאחר העימות המר ביניהם, הפלסטינים והירדנים נקלעו למעין ברית בין שתי ישויות חלשות שנטשו זה מכבר את השאיפות ההדדיות "לבלוע" האחת את השנייה, וממוקדות בהישרדות מבית ומחוץ, תוך התמודדות עם נסיבות אזוריות ועולמיות סבוכות. הסיבות שהביאו לפרוץ העימות המר ביניהן לפני חמישים שנים אינן קיימות עוד, וזיכרונה העז של הטראומה מכשיל אינטרסים קולקטיביים של שני הצדדים יותר מאשר תורם להם, ולפיכך גם הועם לאורך השנים.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים, תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, ובתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.